

Store danske Bibelsamlere

Af VOLMER ROSENKILDE

I tidligere Tid hørte der en Bibelsamling til ethvert velordnet Bibliotek. Den teologiske Litteratur indtog en væsentlig større Hyldeplads i Fortidens Bogsamlinger end i Dag. Men Interessen for at danne *specielle* Bibelsamlinger synes dog først at opstaa i Aarene efter 1700. Paa den Tid begynder da ogsaa de første Bibliografier over Bibeludgaver at vise sig. Den københavnske Præst Josias Lorck – som vi vender tilbage til – fortæller om de to ældste Fortegnelser over Bibeltryk, og det er højst interessant, at de begge tilhører dansk Bibliografi.

Den tidligste er CHRISTIAN KORTHOLT: *De variis scripturae sacrae editionibus*, der i Virkeligheden er en Samling af seks Disputatser, forsynet med et fælles Titelblad og udgivet i Kiel 1668, hvor Forfatteren var teologisk Professor. En udvidet Udgave kom 1686. Den næstældste skylder vi den produktive Ribe-Historiograf PEDER TERPAGER: *Prodromus bibliothecæ sacræ*, trykt i København 1680. Det er blot et lille Skrift paa et Par Ark, og uagtet det kun er en ren Titelfortegnelse, er Lorck ikke uden Kritik overfor det. Terpager havde kun tænkt sig, at hans Arbejde skulde være Forløber for et større kritisk-historisk Værk, men det forblev ved hans Ungdomsarbejde.

Aarsagen har nok været, at kort efter Aarhundredskiftet udkom det Værk, der gennem næsten to Hundrede Aar skulde blive den førende Bibelbibliografi, JACQUES LELONGS *Bibliotheca Sacra*.

Lelong havde en højst mærkelig Skæbne i sin Opvækst. Han var født 1665 i Paris. Moderen døde tidligt, og da Faderen indgik nyt Ægteskab, fik en Slægtning, der var Forstander for den hellige Jomfrus Kloster i Etampes, til Opgave at opdrage ham. Men da han som tiaarig optoges i Malteserordenen, maatte han

som mindreaarig rejse til Ordenens Hovedsæde paa Øen Malta for at faa sin Uddannelse.

En Dag havde han sluttet sig til Ligfølget efter en Mand, der var død af Pest, og man fik da den besynderlige Tanke, at han selv var blevet angrebet af Sygdommen. Han maatte isoleres, blev lukket inde i et Værelse og – Døren blev muret til! Det var en ganske unyttig Foranstaltning, den unge Lelong fejlede intet, og da en rum Tid var gaaet, aabnedes hans Fængsel igen.

Men Oplevelsen havde bibragt Lelong et Chok, og han kom til at nære et dybt Had til det Sted, hvor han havde været udsat for saa umenneskelig en Behandling. Han søgte og opnaaede Til- ladelse til at vende tilbage til Frankrig, og hastede saa mod Paris, hvor han de følgende Aar fuldførte sine Studier. Et Par og tyve Aar gammel indtraadte han i Præsteseminariet Notre-Dame des Vertus i Aubervilliers i Paris' Omegn og blev Semi- nariets Bibliotekar. Dermed var Lelong kommet paa den rette Plads, der baade gav ham Lejlighed til at drive egne Studier og til at tjene andre.

Han vandt Ry for Lærdom og Dygtighed, og da Bibliotekaren for Oratoriet i Paris døde, blev han 1699 Leder af dette Biblio- tek. I 22 Aar forundtes det ham at virke her til manges Glæde og Hjælp. En lang Række betydende Værker fra hans Haand saa Lyset i disse Aar. Han arbejdede de fleste af Døgnets Timer. Men derved undergravedes hans Helbred, han paadrog sig en Brystsygdom og døde 1721 allerede som 56aarig.

Det Værk, der i første Række har Interesse for os, *Bibliotheca Sacra*, er ikke alene en Liste over Bogtitler, men meddeler mange Oplysninger om historiske og bibliografiske Ejendomme- ligheder. Første Halvdel udkom i 2 Oktavbind Paris 1709 og blev med nogle Tillæg af C. F. Boerner optrykt i Leipzig og Antwerpen samme Aar. 1723 var saa det fuldstændige Værk færdigtrykt i to statelige Foliobind med 1222 dobbeltspaltede Sider. At man nu har udforsket de tidligere Biblers Historie dy- bere end paa Lelongs Tid, gør ikke hans Arbejde ringere. Han

var et nødvendigt Mellemed for, at vor Tid kunde komme saa langt, som Tilfældet er. Det var for sin Tid næsten et Underværk, og det forblev Hovedbibliografien helt op til vor Tid. Mod 18. Aarhundredes Slutning paabegyndte A. G. Masch en revideret Udgave og naaede i 5 Bøger gennem den første Part, der tryktes i Halle 1778–90 in 4to. Lelongs Biograf B. Hauréau taler om ham paa smukkeste Maade:

»De Lærde søger ikke Mængdens Beundring. Det er dem tilstrækkeligt at blive anerkendt af andre Lærde. Der er nogle, der er endnu mere beskedne, der kun ønsker at være nyttige for deres Kolleger. Til dem hørte Lelong. Hvilke Arbejder er mon oftere blevet konsulteret end hans. Og hvilket Arsenal af Lærdom er der ikke i hans *Bibliothèque Sacré*. Og hvem kan begive sig ind i det kolossale Omraade, der hedder den teologiske Videnskab, uden denne straalende Fører?»

Der er næppe Tvivl om, at Fremkomsten af disse bibliografiske Arbejder har stimuleret Samlerinteresserne. I det 18. Aarhundrede opstaar en lang Række Bibelsamlinger. Over adskillige af dem udkom Kataloger, og i lærde Tidsskrifter ser man bemærkelsesværdige Udgaver og Eksemplarer omtalt og beskrevet.

En af Tidens store Bibeleksperter, Pastor JOHANN MELCHIOR GOEZE ved den under sidste Krig nedbrændte St. Catharinen Kirche i Hamburg, har i sin *Verzeichnis seiner Sammlung seltener und merkwürdiger Bibeln in verschiedenen Sprachen mit kritischen und literarischen Anmerkungen*, Halle 1777 4to i Fortalen givet en Oversigt over Aarhundredets betydende Bibelsamlinger, en Oversigt, der suppleres udførligt i Lorcks senere omtalte Værk. Han beklager, at trods Praxis viser en saa omfattende Interesse for Emnet, har ingen endnu taget sig for at skrive Bibeludgavernes Historie. Det kan kun glæde enhver dansk Bogelsker, at de første Forsøg skulde komme fra Danmark, og heri finder vi Anledning til at fortælle lidt om vort Lands betydeligste tidlige Bibelsamlinger.

Goeze beretter, at Præsten i Husum, JOHANNES MELCHIOR KRAFFT havde haft til Hensigt at skrive et historisk Arbejde om de lutherske Bibeloversættelser, men at det ikke blev fuldført. Imidlertid har Kraffts Bibelinteresser sat sig blivende Spor i Bibliografien; allerede 1704–05 kom i Slesvig hans første *Emendanda quædam in historia versionis Germanicæ Bibliorum Lutheri* og fra 1714 til 1735 udgav han i Hamburg en *Vorläuffige Anzeige und Abhandlung der Historie von der in die Deutsche Sprache übersetzten Bibel*, med flere Tillæg. 1723 offentliggjorde han et Arbejde om de to første Udgaver af Luthers nye Testamente 1522, ledsaget bl. a. af sin egen Autobiografi. Men et muligt planlagt samlet Værk naaede altsaa aldrig sin Fuldendelse.

Krafft var Nordens første store Bibelsamler og i det hele taget ikke nogen ganske almindelig Provinspræst. Han fødtes 1673. Under nogle Studieaar i Hamburg stiftede han Bekendtskab med Christian Kortholt – der havde udgivet den førømtalte Bibelbibliografi – og det er ikke urimeligt at antage, at Kraffts Interesser som Bibelsamler kan stamme herfra. 1709 kom han til Husum som Præst og Skoleinspektør og forblev her til sin Død 1751. At han ikke blot var en Stuelærd viser hans livlige Deltagelse i Tidens teologiske Stridigheder.

Husum-Præsten var en Samler af Format, og ikke alene Bibliotekets Bogbestand, men ogsaa Præstegaardens Udstyr viser os Hans Velærværdighed som en højst kultiveret Mand med en selv efter vor Tids Forhold forbavsende sikker Fornemmelse for det ægte og betydelige.

Efter hans Død solgtes det store Bibliotek 1758 ved Auktion i Husum. Det for sin Tid usædvanlig fortrinligt udarbejdede og kommenterede Katalog maa vel tænkes at være baseret paa Notater af Ejeren selv, det er i det mindste skrevet af en Mand, der har været fuldt fortrolig med Eksemplarerne. Kataloget er trykt i Flensborg og omfatter to Bind med tilsammen 686 tættrykte Sider. Det giver ikke alene et Indtryk af Biblioteket, men lader os ogsaa faa et Kig ind i Præstegaarden.

Desværre registreres Møblerne ikke i Kataloget, dem har Enken vel beholdt; det havde ellers været morsomt at kunne følge ogsaa denne Side af Manden. Men paa de sidste Blade er optaget 24 indrammede Malerier, alle Portrætter. Det er enten Teologer eller sønderjyske Berømtheder. Her er ikke mindre end to af Lucas Cranachs Malerier af Luther og Melancthon. Størrelsen angives til $1 \times \frac{3}{4}$ Alen, og paa Auktionen indbragte de henholdsvis 30 og 50 Thaler – mange Penge i 1752. At man ogsaa dengang og i Husum forstod deres Raritet fremgaar af Katalogets Bemærkning: »Unter den Seltenheiten der Mahlerey haben Stücke von Lucas Cranach längstens schon einen nicht geringen Platz gewonnen: und wie beträchtlich über das diese beyde wegen ihres Inhalts sind, ist leicht zu ermessen.«

Et andet bemærkelsesværdigt Maleri er et Gruppebillede af de 16 største Teologer og Reformatorer samlet omkring et Bord. Personerne angives at være omtrent i Legemsstørrelse og da Lærredets Størrelse siges at være omkring $2\frac{1}{4} \times 3$ Meter, skal det nok passe. Der har været store Vægge i Præstegaarden. Billedet blev iøvrigt betalt med 90 Thaler, hvilket var en lille Formue.

Overordentlig interessant havde det været at kende Samlingens Maleri af vor store Kartograf Johannes Mejer, der var født i Husum, og hvis Udseende vi i Dag kun kender fra et pauvert lokalt Kobberstik.

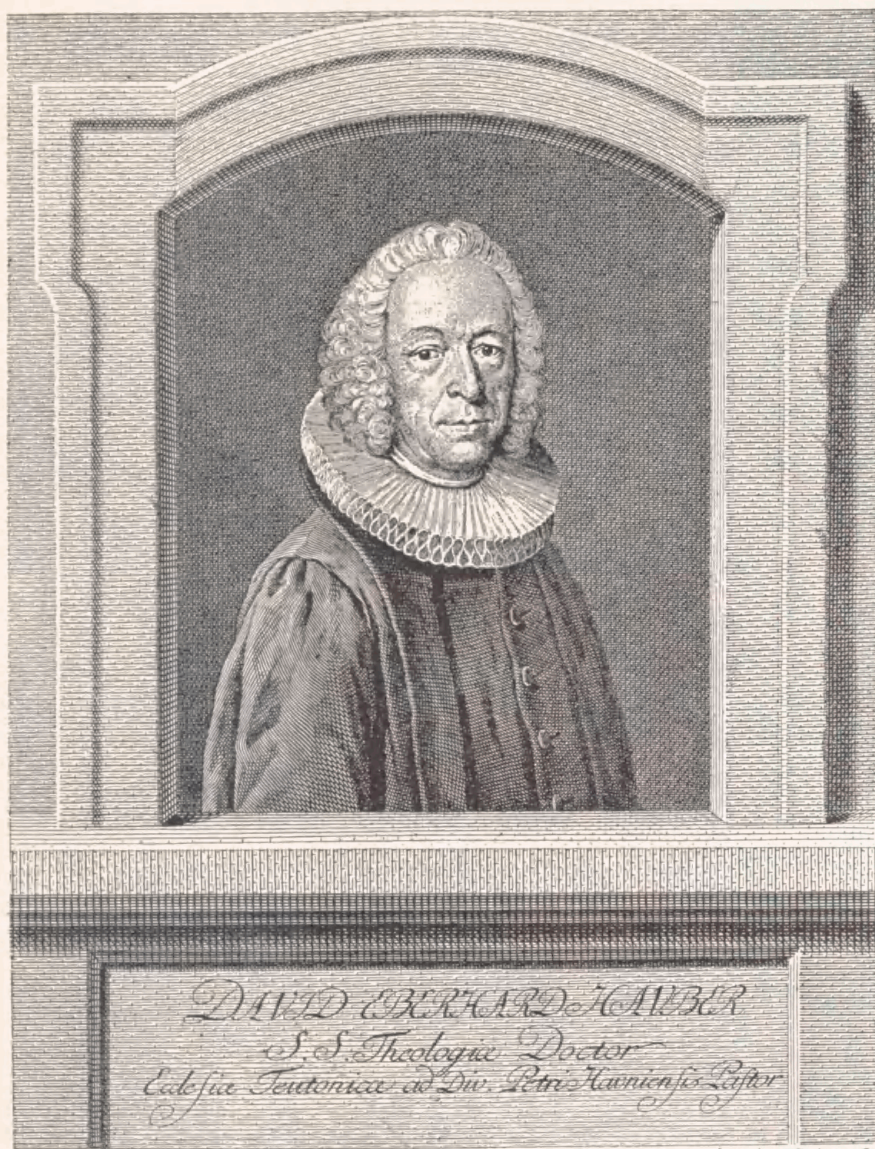
Blandt Kraffts Bøger ses saadanne Kostbarheder som Cicero trykt af Johannes Fust i Mainz 1465, Sebastian Brants Narreskib 1497, et illumineret og illustreret Pergamethaandskrift om Skakspillet, udført i Brügge 1482 – man tør vel tro, at Velærværdigheden selv har hvilet ud og fornøjet sig ved det ædle Spil efter Dagens Gerning – Originalmanuskriptet til Anton Heims vichtige nordfrisiske Krønike – nu i Det kgl. Bibliotek –, Johannes Corvins Stambog, og meget andet rart. En omfattende Luthersamling begynder med Luthers Theses i Wittenberg 1517 og indeholder iøvrigt ogsaa originale Breve fra Luthers Haand.

Bibelsamlingen indleder Auktionskataloget med 338 Numre. Den ældste Udgave er paa Latin og trykt af Koberger i Nürnberg 1475, men iøvrigt støder man baade paa Luthers September- og December-Testamente 1522. Det er mere end man gør i vort kongelige Bibliotek i Dag – i det mindste kun i maltrakteret Stand – og det til Trods for, at denne Samling gennem Aarhundereder har optaget i sig det bedste og betydeligste af, hvad der har været fremme af Bøger i Danmark.

I sine »Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliotek« har E. C. Werlauff (1844) en Notits om Kraffts Bibelsamling i Forbindelse med det Holsteinske Bibliotek paa Ledreborg: »indlemmedes deri den af Consistorialraad Kraft i Husum efterladte Bibelsamling af 670 Nummere«. Der er heri det rigtige, at Grev J. L. Holstein – bl. a. Medlem af Missionskollegiet og første Direktør for Waisenhuset – afkøbte Boet Bibelsamlingen som en Helhed, endnu inden den kom til Auktion. Men Werlauffs Tal kan vistnok ikke være rigtigt. Det Holstein-Ledreborgske Bibliotek solgtes paa Auktion i København 1803–12, og i det utroligt slet affattede Katalogs Hovedbind 1812 forekommer kun omkring 500 Bibler ialt. Hvilket altsaa er væsentligt mindre, end man iflg. Werlauff skulde have erhvervet alene efter Krafft. Og da Grev J. L. Holstein selv var Bibelsamler, maa vi indtil videre antage, at Kraffts Samling ikke har omfattet flere Udgaver end registreret i Auktionskataloget. Men selv dette taget i Betragtning er det ogsaa et storartet Resultat.

Og gennem vort Bekendtskab med Bibliotekets Bogbestand og Væggenes Maleriudsmykning tør vi tænke os, at Pastor Krafft har været en Mand med store kulturelle Interesser og en højt udviklet Smag. Den lille Provinsbys Præstegaardsliv skal nok have adskilt sig fra Flertallets.

En anden anselig Bibelsamler paa den Tid var Pastor D. E. HAUBER. Han fødtes 1695 i Würtemberg og kom 1746 til Danmark som Præst ved Sct. Petri Kirke, hvor han forblev til sin Død 1765. Han betegnes som en af Tidens første Lærde og mest

DAVID EBERTHARD HAUBER
S. S. Theologiae Doctor
Ecclesiae Teutonicae ad Div. Petri Havnienfis Pastor

Joh. Hörner pinxit 1762

Carcer. Paris per Chevillet 1762

Pastor Dr. theol. D. E. Hauber. Stik efter Joh. Hørners Maleri 1761.

oplyste Teologer. Haubers boglige Interesser viser sig ikke alene derved, at han var en produktiv Forfatter, men han var ogsaa en stor Bogsamler og kyndig Bogkender. En i 9de Bind af *Dänische Bibliothec* 1747 indført anonym Afhandling, *Entwurf einer historischen Nachricht von denen Dänischen geistlichen Liedern und Gesang-Büchern*, antages at være af ham.

Allerede under Opholdet i Tyskland begyndte han at samle Bibler, især paa plattysk Sprog. Senere udvikledes Bibelsamlingen til at omfatte Udgaver baade paa højtysk og fremmede Sprog, og ved hans Død ejede han 600 Bibler paa 30 forskellige Sprog; de solgtes ved Auktion sammen med det øvrige Bibliotek 1766.

I det 18. Aarhundredes sidste Halvdel skulde Danmark for en Tid blive Ejer af ikke alene vort Lands største, men gennem lange Tider Verdens mest omfattende Bibelsamling. Det er værd her at notere, at de danske Bogsamlere netop paa den Tid ikke blot saa absolut taaler Sammenligning med Udlandets, men flere hørte ogsaa internationalt til de førende; det gælder først og fremmest Grev Otto Thott til Gaunø, men ogsaa f. Eks. Pastor Josias Lorck.

LORCK var født i Flensborg 1723. Efter et Studieophold i Halle 1742-43 blev han 1744 indskrevet ved Københavns Universitet og Aaret efter tysk Kapellan ved Vor Frelzers Kirke. Da det baade for den danske og den tyske Menighed var meget generende at have Kirkefællesskab, søgte Lorck at interessere en Række fremstaaende Mænd for at medvirke til at skaffe den tyske Menighed egen Kirke. Det lykkedes. Myndighederne støttede ham, der indsamledes Midler Landet over og blev givet Tilladelse til Afholdelse af et Par Lotterier for at skaffe Penge. Det sidste affødte iøvrigt, at Kirken undertiden kom til at nyde den ikke særlig flatterende Betegnelse Lotterikirken. Planer og Tegninger blev udarbejdet af Amalienborgs Bygmester, Arkitekten Nikolai Eigtved, mens selve Byggearbejdet efter Eigtveds Død 1754 lededes af dennes Svigersøn G. D. Anthon, der ogsaa har faaet Æren for det skønne Spir, Kirken fik i 1769. Bygningen

indviedes 1759 og fik Navn af Frederikskirken eller Frederiks tyske Kirke – nu Christianskirken – og da Lorck havde været Sjælen i Foretagendets Gennemførelse, var det en Selvfølge, at han nu blev Stedets første Præst. Her blev han til sin Død 1785.

Josias Lorck har været en meget virksom og socialt interesseret Mand, fik rejst et Opfostringshus for Piger – der en Tid havde hele 120 Elever – udgav Traktater, var Medarbejder ved Büschings *Nachrichten von dem Zustande der Wissenschaften und Künste in den dänischen Reichen und Ländern*, hvis Fortsættelse han endda selv redigerede, og udgav de for vor Kirkehistorie vigtige *Beyträge zu der neuesten Kirchengeschichte in den kgl. Dänischen Reichen und Ländern*, 1-2, 1756-62.

Bibelsamlervirksomheden begyndte i 1753. Da han senere udgav *Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert*, 1-2, Kopenhagen und Leipzig 1779-83, indledte han med at give en Skildring dels af de eksisterende Bibelsamlinger, dels af sit eget Værk. Den første store samlede Erhvervelse skete i 1757, da den førømtalte Pastor Hauber – med hvem Lorck havde selskabelig Omgang – gjorde opmærksom paa, at Biblerne efter General-superintendent Hassel i Wolfenbüttel skulde afhændes som en Helhed. Hauber har maaske ikke kunnet magte det økonomisk selv, og Lorck købte de 351 Udgaver for 400 Thaler.

Men ellers søgte Lorck Forbindelser Europa rundt for at forøge sin Samling, benyttede Gesandtskaber, Boghandlere og Auktioner. Som sine bedste Indkøbssteder nævner han – foruden Danmark – England, Holland, Tyskland og Sverige. Paa smuk Maade giver han Udtryk for sine Følelser som Samler.

»Ich kann diesen kurzbeschriebenen Gang meines Bibelsammelns nicht verlassen, ohne noch etwas vertraulich von meinem Herzen und dem Verhältniss desselben dagegen zu sagen. Was die Empfindungen meines Herzens betrifft, so kann ich nicht leugnen, dass ich diesen meinen Bibelschatz lieb habe; das ist ja auch wohl eine schuldige Pflicht, und unterhält den Trieb im weitem Sammeln. Das wird mir auch keiner verdenken, sondern wer irgend ein Sammler ist, wer sonderlich ein Bibelfreund ist, und wer das menschliche Herz kennet, wird es sich vielmehr von mir denken.

Ja, ich muss gestehen, dass dieser Schatz mir unter allem Leblosen, was ich besitze, das Liebste ist; und da mir sonst die Welt seit manchen Jahren immer kleiner und gleichgültiger geworden, so ist mir dasselbe ein Band, das mich an dieses Leben bindet und dasselbe oft versüßet. . .

Es sey ein Band, aber keine Fesseln. Aus der Liebe entspringet Vergnügen. Und da kann ich wieder nicht leugnen, dass ich mich freue, so oft ich eine oder mehrere, besonders merkwürdige Bibeln, die ich lange gekannt und zu haben gewünscht habe, oder die ich niemals zu erlangen gedacht hatte, für meine Sammlung bekomme. Denn es ist doch eine Vermehrung eines mir lieben Vorraths; eine Erreichung meiner Absichten und Wünsche; ein angenehmer Beweis von dem mitwirkenden Segen Gottes; und ein brauchbares Mittel meine Kenntnisse zu vermehren oder anschauend zu machen. Aber auch hier wünsche ich, dass meine Freude nicht tändelhaft und nicht eitel, und nicht enthusiastisch, sondern gemässigt und mit dem schuldigen Dank gegen die göttliche Vorsicht begleitet seyn möge.

Denn unser Vergnügen an dem, was uns lieb ist, soll billig in eine Hochachtung übergehen, und der brauche ich mich wohl am wenigsten zu schämen. Fordert die Bibel in sich unsre Hochachtung auf, so kann ich nicht leugnen, dass ich manche in meine Hände fallende Bibel mit vieler Ehrfurcht empfangen und in meine Sammlung aufgenommen habe. Ja, ich bin oft von dem blossen Anblick dieser Sammlung in dem Geist meines Gemüths gerühret worden, und, wenn ich entweder gebeugt oder heiter unter meinen Bibeln gewandelt bin, nicht nur mit Ehrfurcht erfüllet, sondern auch erheitert und zu Gott aufgezogen worden. Oft ist mir diese Gegend eine ausgesuchte und bequeme Stäte gewesen, wenn ich mit dem grossen Gott und Heiland unter so vielen Zeugen seiner köstlichen Wahrheiten vertraut oder in angelegentlichen Fällen habe reden wollen. Doch was sage ich oft? Es ist nur allzu selten und allzu matt geschehen.«

Han var passioneret Bogsamler. Da den udmærkede Bogkender og Udgiver af en Række Skrifter af boghistorisk og bibliografisk Art S. J. Baumgarten i Halle døde, blev hans store Bibel-samling paa omkring 1650 Udgaver solgt ved Auktion 1765. Lorck manglede heraf 700 og erhvervede næsten de 350. Aaret efter holdtes Bogauktion i København over Pastor Haubers Bibliotek. De to Præster var ofte mødtes i fælles Interesse for Bibler, nu forøgede Lorck sin Samling med 100 Numre efter Haubers Død.

Lorck syslede ofte med den Tanke at udgive en historisk Bibliografi over sin Samling, men hvornaar skulde han begynde Udgivelsen, Samlingen var jo stadig i Vækst, og endnu manglede

saa meget. I Stedet valgte han da først at udsende en Fortegnelse over de vigtigste af de Udgaver, han manglede og ønskede sig. Det var i 1773. Det blev til en Bog paa 100 Sider, omfattende 2081 Udgaver. Fortegnelsen var trykt i 300 Eksemplarer, som han sendte ud, hvor der kunde være Haab om at finde de attraaede Skatte. Og noget Resultat af det fik han ogsaa; efter 5 Aars Forløb kunde han slette 215 af Listens Udgaver; nu stod de i hans Reoler.

Lorcks eget Eksemplar af hans trykte Desiderataliste eksisterer endnu og er ikke gaaet med, da han – som senere omtalt – solgte Samlingen til Udlandet, men findes i Det kgl. Bibliotek.

Trykket har intet Titelblad. Lorcks Haandeksemplar er gennemskudt med hvide Blade og indbundet i et jævnt Helskindbind. Paa første trykte Side viser Suhms egenhændigt antegnede Navn, at Bogen siden har været i hans Eje, hvorved den sammen med Suhms øvrige Bibliotek paa omkring 100.000 Bind kom til Det kgl. Bibliotek 1796 ved Ejerens storladne Donation mod en Pension, der for den aldrende Donator kun fik praktisk Betydning et Par Aar. Suhm døde 7. September 1798 og hans anden Hustru som 34-aarig 7. Februar 1799.

Paa Haandeksemplarets indsatte hvide Blade har Lorck tilføjet mangfoldige Oplysninger om andre Udgaver, som han senere har faaet Øje paa og ønsket sig, ligesom han har skrevet litterære Henvisninger, etc. Ogsaa de trykte Sider har han flittigt annoteret, har tilføjet, hvor Eksemplarer findes eller har været til Salg, og hvad de har kostet. Et Sted noterer han, at Suhm har erhvervet en af de eftertragtede Udgaver i Weimar for 16 Groschen. Har han selv faaet en af de opførte Versioner, bliver den streget, og det tilføjes hvor han har faaet den, enkelte Steder ogsaa hvad han har maattet betale. Undertiden ser man en beklagende Tilføjelse – »doch fehlt das letzte Blatt« eller »aber sehr wurmstichig«. Hans Notater er overalt paa tysk Sprog.

I den trykte Desiderataliste indleder han med at ønske sig Komplutenserpolyglotten. Den hebræiske Afdeling begynder

med den første samlede hebræiske Udgave af det gamle Testamente, Jødernes Helbibel, trykt i Soncino 1488, og Brescia-trykket fra 1494, der har opnaaet en særlig Berømmelse, fordi det var dette Tryk, Luther benyttede, da han oversatte Biblen til Tysk. Den mellemliggende Udgave fra Neapel 1492 har Lorck ikke kendt. Blandt de latinske Udgaver er den første Fust og Schöffers Psalterium latinum 1457, den første Bog, der er forsynet med Tryksted, Tilblivelsesaar og Bogtrykkernavn. Ingen af de her nævnte Tryk fandtes dog blandt den senere indsamlede Høst. Op til Aar 1500 anfører han 88 latinske Udgaver, hvoraf de 7 streges i Fortegnelsen, fordi han efterhaanden erhverver dem. Danske Udgaver forekommer ikke i Fortegnelsen.

Paa Bindets Friblade har Lorck indføjet, hvor mange af de opførte Udgaver han Aar for Aar har forøget Samlingen med og hvorfra, samt hvilken Udgift Erhvervelsen har paaført ham. Det ses, at han i mangfoldige Tilfælde har modtaget Bibeludgaver som Gave. Denne Fortegnelse er paabegyndt i 1773 – det Aar, Fortegnelsen blev trykt – og fortsætter til efter 1782; de senere Indførsler er ikke dateret.

Endelig i 1779 vovede Lorck at offentliggøre første Bind af *Die Bibelgeschichte in einigen Beyträgen erläutert*, Kopenhagen und Leipzig (hvor Værket er trykt) 1779, og andet Bind fulgte i 1783. Han var meget betænkelig ved Sagen:

»Je mehr ich den weiten Umfang dieses Bibelfaches, das unzählige Kleine, das dahinein schläget, das Dunkle und Ungewisse, das darin herrschet, die Irrthümer und Fehlritte, welche viele würdige Männer begangen haben, kennen lernte; desto mehr ward ich davon zurückgehalten.«

Men det gik nu meget godt, Værket har Værdi den Dag i Dag. I Virkeligheden havde Lorck Talent baade som Bogsamler og som Boghistoriker. Han siger om Biblen som Samlerobjekt:

»Ich will nichts von ihrem wichtigen und göttlichen Inhalt sagen; denn wenn ich auf diesen allein sehe, so habe ich an einer einzigen Bibel genug, und folglich fällt die schwache Einwendung weg, die aus diesem Grunde

SPECIMEN I.

BIBLIA POLYGLOTTA.

1. **B**iblia sacra multiplici lingua primo *Compluti* de mandato & sumptibus Cardinalis Ximenii, viri sua aetate vere reverendissimi sex tomis impressa, primum jure meritoque occupant locum. E bibliothecis B. Fabricii & Reimari distributis in meam collectionem venerunt pars I. II. & III. Veteris Testamenti una cum Vocabulario. Sed desunt proh dolor! pars quarta Vet. Test. continens Prophetas de anno - 1517.
item Novum Testamentum Graece & Latine - 1514.
utinam mihi contingeret, hisce duobus tomis ullibi inveniendis defectum exemplaris mei explere!
2. Psalmi septem poenitentiales Hebr. Lat. & Germ. a Joanne Böschenstein. 4to *Aug. Vindel.* - 1520.
3. Jonas Propheta in quatuor orbis linguis per Seb. Munsterum in ejusdem institutione Hebr. *Basil.* ap. Froben. 9 Oct. 1524. *Sabr. abm. nicht gut.*
4. Psalterium Hebr. Graec. & Lat. *Lipsiae.* Oct. ~~1530~~. 1533
5. Jonas Propheta & Psalmus I. trilinguis c. sch. Artopoci. Oct. *Basil.* 1534.
6. Jonas & Psalmi XV. trium linguarum, Artopoci. Oct. 1545. *Baumg. von 1545*
7. Geneleos tria capita Hebr. Graec. Lat. per Artopocum. Oct. *Basil.* 1545.
8. Pentateuchus Hebraeo-Chaldeo Persico-Arabicus in tres descriptus columnas. *Constantinopoli* in domo Eliefer Berab Gerson Soncinatis, Folio, anno ה'רס"ו i. e. 5306. seu - 1546.
9. Pentateuchus Hebraicus, Chaldaicus, Hispanicus & Barbarograecus triplici distinctus columna. *ibid.* ap. eund. secundum le Longium anno ה'רס"ב i. e. 312. seu - 1552. *falsc fec. W. Pappag*
sed secundum Wolffium. anno ה'רס"ז i. e. 307. seu - 1547. *Carnea fec. 151*
Wolf. Venetus 157
10. Jelas Propheta Hebr. c. translationibus chald. graec. lat. germ. per Draconitem, in Folio. *Lipsiae* ap. Rhamba - 1563. *1. e. 1497*
11. Psalterium Davidis eodem modo per eundem. Fol. *Witteberge.* *Aufsatz* *unvollständig* *auch* *nicht* *zu* *ganz.* - 1565.
12. Evangelia anniversaria Hebr. graec. lat. & germ. per Clojum. Oct. *franko editionum anni 1579, qua fortiter* 1578. *ita de Long & Witz*
ut allegatur 1586
haec est *A 2* *13.*
+ fol. Sabr. ab, abm. un. bib. cap. 2, x 5 und dafur fehlt uf ab bis defect
nun. Nichten mehr, daß Sab. ex. in der Buchdruck. der Bibeldr. auf nicht vorhan. geseit, vollständig ist nicht vorhan.

mannigmal über und gegen das Bibelsammlen gemacht wird. Sondern ich betrachte es nur als BUCH. Und da ist kein andres, über welches die göttliche segensvolle Regierung sich so mannigfaltig, so herrlich und so kennbar ausgebreitet hat, als über dieses. Ist es dann wohl zu viel, wenn man ihren Wegen nachspüret und auf ihre Werke Acht hat, und sich also mit dem Buch auf alle mögliche Weise beschäftigt, für welches sich der göttliche Urheber desselben selber so sehr interessiret?

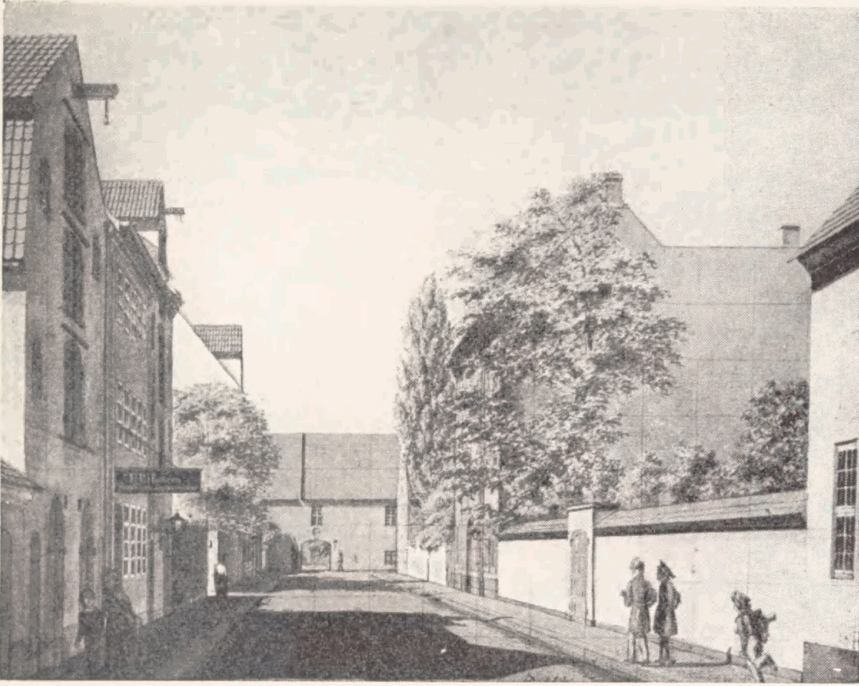
Die Bibel ist nicht nur häufiger als irgend ein andres Buch in viele todte und lebende Sprachen übersetzt; sie ist nicht nur in ihren Grundsprachen und in diesen Uebersetzungen oft und auf mannigfaltige Weise gedruckt worden; sondern diese Uebersetzungen und Ausgaben sind auch oft mit so vielen merkwürdigen Umständen begleitet, dass die Bibelgeschichte ein sehr wichtiges Theil der Kirchengeschichte ausmacht.

Und wenn einer nur alle merkwürdige Bibelausgaben sammeln wollte und sammeln könnte, so würde es schon eine gute Bibliothek ausmachen. Hierauf haben sich die meisten Bücher- und Bibelsammler eingeschränkt und auch wohl einschränken müssen. Aber wie viele auch von denen, die sich daran haben genügen lassen, haben so viel zusammengebracht, dass es eine Sammlung heissen kann? Wie es aber in andern Sammlungen zu seyn pfeget, dass man alles, auch das Gangbare und Kleinscheinende, das dahin gehöret, mitnimmt; so bringet es auch der Begriff einer Bibelsammlung mit sich, dass man nicht allein die merkwürdigen, nicht allein die seltenen, sondern auch die bekannten und gangbaren mit suchet und aufnimmt, weil die doch zum Ganzen gehören. . .

Es ist wahr, man kann aus andern Büchern und Nachrichten eine Bibelhistorie zusammentragen; aber so bleiben es gemeinlich nur Wiederholungen dessen, was andere schon gesaget haben, und sehr oft auch Wiederholungen mancher Irrthümer; selten entstehen auf diesem Wege neue Entdeckungen oder neue Untersuchungen. Aber von Augenzeugen zu lernen, oder selbst ein Augenzeuge zu seyn, giebt diesem ehrwürdigen Theil der Bücherkenntniss manche Aufklärung, manche Gewissheit und Erweiterung.«

Efter at have omtalt, hvilke fremmede Bibelsamlinger han kender, naar Lorck frem til at tale om sin egen.

Bibelsamlingen var opstillet adskilt fra hans øvrige Bibliotek, i et af Husets bedste Rum paa 9×9 Alen. Da Lorck saaledes opgiver Maalet paa sin Bibelstube og kalder den et af Husets bedste Rum, har det været fristende at undersøge, om den muligt skulde eksistere endnu. Den gjorde det indtil 1944.

Det af Lorck beboede Hus i Lille Kongensgade – nu Wildersgade – paa Christianshavn, hvor han opbevarede sin Bibelsamling.

I Tilslutning til Frederikskirkens Opførelse blev der ogsaa bygget en Bolig til Kirkens Præst, den laa i Christianshavns Lille Kongensgade 103. Gaden var ellers fortrinsvis benyttet som en Slags Baggade baade for Strandgade og Overgaden neden Vandet, det var de store Købmandsgaardes Pakhuse, der laa her, hvor Vareballer fra Kanalens Skibe blev fragtet op. Men det var altsaa Lorcks Adresse gennem hans sidste 27 Aar, og her holdtes efter hans Død Auktionen over hans Bibliotek. Præstegaarden blev 1837 solgt til Borgerdydskolen, der ændrede og udvidede Huset; bl. a. blev det forhøjet med en Etage. 1893 overgik Lokalerne til Den Classenske Legatskole. Bygningen var fredet, men i 1944 blev den udslettet under Luftangrebet paa Burmeister & Wains Værft, der iøvrigt nu benytter Grunden. Tilbage

staar kun at nævne, at Gaden i 1859 ændrede Navn til Wildersgade – for at undgaa Forveksling med den indre Bys Lille Kongensgade – og Lorcks tidligere Embedsbolig fik Nr. 5 i Gaden.

I Præstegaardens Bibelstube stod Bøgerne paa 29 Reoler, hver med 7 Hylde. Men ak – som det gaar alle Bogsamlere – »es werden bald mehrere Fächer nöthig seyn«, nogle Steder har han allerede Bøgerne i to Rækker paa hver Hylde. Indenfor hvert Sprog er Udgaverne opstillet i kronologisk Orden. Et udførligt Katalog i to Foliobind var hans daglige Arbejdsmateriale.

Samlingen omfattede paa dette Tidspunkt 4676 Bind, foruden en Afdeling Litteratur om Bibler og Bibelsamlinger paa 316 Bind. Omkring 50 Sprog og Dialekter var repræsenteret. Selv regnede Lorck med, at der fandtes mellem 10 og 12000 Bibeludgaver Verden over.

Det ældste Tryk, han ejede, var en latinsk Udgave fra Venedig, trykt 1475 af Franciscus de Hailbron og Nicolaus de Frankfordia, og han beklager sig over, at uagtet han har haft flere af de tidligere Tryk paa sin Ønskeliste, er det ikke lykkedes at hjemføre dem. Flere af hans Lutherbibler var med egenhændige Tilskrifter af Luther, Bugenhagen, Melancton og andre af Reformationstidens store Teologer.

Lorck er i sin *Bibelgeschichte* allerede inde paa Spørgsmaalet om, hvad der skal blive af hans Samling. Han har kun samlet til sin egen Glæde og har ikke gjort sig Tanker om Bøgenes fremtidige Skæbne. Men Skade vilde det naturligvis være, om Biblioteket skulde splittes, for »nicht immer alle Umständen zusammentreffen, eine Sammlung dieser Art zu machen«. Nej, han havde i Sandhed naaet et enestaaende Resultat.

Bibelsamlingen var allerede en af Hovedstadens Seværdigheder, vort Fædrenelands Ziir, hedder det i en lidt senere Omtale, og blandt Bogfolk var Lorck internationalt kendt. Hans *Bibelgeschichte* gjorde naturligvis ham og hans Samling ydermere kendte.

Den paa denne Tid regerende Hertug af Würtemberg, Carl Eugen, der levede 1728–93, havde 1765 grundlagt et Landsbibliotek i Ludwigsburg, og herunder ogsaa en Bibelsamling. Grundlaget var den fremragende tyske Bibliograf Georg Wolfgang Panzers Samling af 1645 Bibeludgaver, som Hertugen havde købt som en Helhed. Han fortsatte Bibelsamlingen, ogsaa efter at Landsbiblioteket 1775 var flyttet til Stuttgart, og i Begyndelsen af Vinteren 1784 kom han til København, uden Følge, som Samtiden noterer sig.

I den danske Hovedstad havde han Forbindelse med de lærde Kredse, besøgte bl. a. Suhm og saa hans Bibliotek, og han udtrykte Ønske om at bivaane en offentlig Disputationsakt. Hvordan man indfriede Ønsket, har den af dansk Bogvæsen saa højt fortjente Professor Rasmus Nyerup skildret i sin Autobiografi:

»At Hertugens Ønske kunde gaae i Opfyldelse, skyldes daværende Rector Magnificus, Professor A. Kall, hvis Snildhed i en snæver Vending fandt paa følgende Maade Udvej. Jeg var netop i Aaret 1783 bleven færdig med et latinsk Skrift *Spicilegium Bibliographicum*, 192 S. 8vo foruden Fortalen. Da det angik et af Hans Højfyrstelige Durchlauchtighed særdeles yndet Emne, nemlig Palæotypplitteraturen, lod Kall Titelbladet til Bogen omtrykke, saa det kom til at hede: *Spicilegium Bibliographicum . . . præside Academiæ h. a. Rectore Magnifico, pro summis in Philologia honoribus publice tuebitur Erasmus Nyerup, etc.*«

Paa denne Maade blev Nyerup Magister; i Virkeligheden var Bogen en Samling af Disputatser om nogle af Det kgl. Biblioteks Inkunabler, som Nyerup allerede tidligere havde holdt paa Borchs Kollegium. Og som Opponenter optraadte hans gamle Lærere fra Kollegiet. Da der saaledes alt tidligere havde været afholdt Generalprøve paa det hele, var man sikker paa, at der ikke kunde ske Uheld under Hans Durchlauchtigheds høje Nærværelse. Og Nyerup slap billigt til sin Magistergrad.

Man gjorde, hvad man kunde for at amuser Hertugen. I Berlingske Tidende læses under den 13. Februar: »Den aerosta-

tiske Maskine, med hvilken Hr. Myhlenstedt i Søndags 8te Dage gjorde et privat Forsøg i Charlottenborg Sal, blev i Gaar i de kongelige Herskabers, og Hs. Durchlaughtighed den hid ankomne Hertug af Würtembergs, samt næsten alle denne Stads Indvaaneres Paasyn, sendt i Luften . . .«

Men Hensigten med Hertugens Københavnsrejse var en for dansk Bogvæsen langt alvorligere: han vilde forhandle med Lorck om Køb af hele Bibelsamlingen.

Og det lykkedes. Hvilke Bevæggrunde Lorck har haft til at sælge vides desværre ikke. Men det har tiltalt ham, at Samlingen kunde bevares som en Helhed, det ses af hans tidligere Udtalelser. Maaske har økonomiske Forhold spillet ind – han havde allerede 1781 ved Auktion solgt hele sin Samling af nordisk Litteratur – og maaske har han begyndt at føle Alderen og villet beskikke sit Bo. Han var ganske vist kun 61 Aar, men det var en meget højere Alder dengang end nu. Han døde iøvrigt ogsaa Aaret efter.

Hertugen betalte Biblerne med 8000 Daler; endvidere skulde Lorck eller hans eventuelle Enke have en aarlig Pension af 100 Daler. Det sidste blev ikke nogen stor Udgift for Hertugen, allerede 1787 døde ogsaa Enken.

Om de Reaktionen, Salget fremkaldte i Danmark, haves ikke megen Viden. Den store Bogmand Bolle Willum Luxdorff, hvis Dagbøger ellers undertiden kan være saa fornøjelige, at man kan kalde ham en lille dansk Pepys, bemærker lakonisk, at »Lorck sælger til Hertugen« og tilføjer Betingelserne. I Københavns lærde Efterretninger, hvor man ellers nok turde vente Afhændelsen omtalt, nævnes den først senere paa Aaret i Forbindelse med en Anmeldelse af Lorcks *Bibelgeschichte*, og man beklager, at Danmarks Ziir er gaaet udenlands. Berlingske Tidende var ganske tavs. Rasmus Nyerup nævner Salget i sit Levnedsbrev og fortsætter: »Da jeg 1821 i Stuttgart besaae det kongl. Bibliothek, vakte det just ikke den behageligste Følelse, her at gjensee den sjeldne Skat, som, hvis Moldenhawer dengang

havde været Bibliothekar, visselig ikke var gaaet forloren for Dannemark.« Og det har Nyerup sikkert Ret i.

Den Samling, Hertug Carl Eugen erhvervede, var paa 5156 Udgaver. Et fantastisk Resultat tilvejebragt af en enkelt Mand. Det ældste Tryk var stadig den før omtalte latinske Udgave fra Venedig 1475, og den tidligste paa et levende Sprog var en tysksproget Augsburg-Udgave fra 1477.

Den danske Afdeling var paa 116 Numre, og man forstaar, at det navnlig maa have smertet Nyerup at se denne i et tysk Bibliotek. Gaar man det 16. Aarhundrede igennem, er her faktisk alt, hvad der kan komme ind under danske Bibeltryk. Christiern Pedersens Jærtegnspostil 1518, Christiern IIs Nye Testamente 1524, Vormordsens Davids Psalter 1528, af Christiern Pedersen alle hans Bibelarbejder fra Antwerpen: Nye Testamente 1529 og 1531, samt Davids Psalter 1531. Og saa fremdeles. Dog ikke Hans Tausens gamle Testamente 1535 og Tidemands Dommernes Bog 1539. Men ét maa man glæde sig over: At Samlingen har overlevet ogsaa den seneste Krigs Ødelæggelser og stadig staar i Landesbibliothek i Stuttgart.

Lorck havde selv arbejdet paa et Katalog over Samlingen med en Udgivelse for Øje. Nu blev det fuldført af Professor J. G. C. Adler og udkom 1787 i Altona i fem Dele in 4to. Samme Aar ægtede Adler Lorcks Datter Dorothea Marie. Om hende haves iøvrigt et haandgribeligt Minde den Dag i Dag, nemlig en Sølvkande, som Lorck og hans Hustru skænkede Frederikskirken i Anledning af Datterens Daab.

Det var ikke alene paa Bibelomraadet, Lorck var Samler. Han havde 5000 Kobberstik – Prospekter, Portrætter og Kort – og yderligere et Bibliotek paa 20000 Bind. Og ogsaa dette Bibliotek var en Samling af Kvalitet. Som nævnt solgte han i 1781 hele den nordiske Afdeling paa 3404 Numre ved Auktion. At det netop blev denne Part, der blev afhændet først, maa have haft en Aarsag. Det er næsten utænkeligt, at det skulde være den, der stod Lorcks Hjerter fjernest. Hans Forfatterskab viser

jo, at han var meget interesseret i den nationale Historie og Kirkehistorie. Men saafremt han skulde bruge Penge, var det naturligvis den, der med størst Fordel lod sig realisere i København. Mon ikke der paa den Tid er sket et eller andet i Lorcks Liv, der har gjort det nødvendigt for ham at realisere af sit Bo?

For det var virkelig en dejlig Samling. At her var hele den med Lorck selv samtidige Litteratur, var ikke saa mærkeligt, f. Eks. alle Thurahs Topografier fra Vitruvius og nedefter, men her var ogsaa baade Pariserudgaven 1514 og Trykket fra Basel 1534 af Saxo, Krantz' nordiske Historie i den tyske Oversættelse fra 1545, Hvitfeldts Danmarkskrønike i Folioudgaven 1652 og flere af Bindene i den første Kvartudgave, Lyscanders Slægtbog 1622 og Resens Bearbejdelse af hans Frederik den Andens Krønike 1680, Svanings Refutatio 1560, Corfitz Ulfeldts Æres Forsvar 1652, Flyveskrifter fra Svenskekrigen 1658-60, Hans Thomesens Sørgetale over Christian III 1560 med egenhændig Dedikation til Chytræus, Jacob Zieglers Schondia i det første Tryk fra 1532, Anders Sørensen Vedels Adam af Bremen-Udgave 1579, Poul Helgesens Svar til Kong Gustav 1528, en stor Samling af Niels Hemmingsens og Brødrene Palladius' Skrifter, Peder Sørensens Idea medicinæ 1571, Ravns Heptachordum Danicum 1646, Biskop Olaus Magnus' nordiske Kulturhistorie i første Udgave fra Rom 1555 – og iøvrigt ogsaa de andre Folioudgaver – Hans Michelsens Comoedier 1724, og meget andet rart.

Nogle Bibeldoubletter og en Samling Lutherskrifter skilte han sig af med ved samme Lejlighed.

Og efter hans Død solgtes saa Resten af Biblioteket, den udenlandske Del, i tre store Auktioner 1785-87. Her var ikke mindre end 250 Inkunabler, en Samling smukke Tryk fra Aldus' og Elzevierernes Officiner, Missalehaandskrifter paa Pergament, og saa videre. Ogsaa denne Gang var der flere Bibeldoubletter – hvoriblandt Christian II's Nye Testamente 1524 – og Doubletter af den nordiske Samling. Auktionen sluttede med Salg af 45 Reoler – saa var der ryddet ud.